

УДК 330.31:001;37

**К.М. Матусевич, канд. екон. наук**

*Рівненський державний гуманітарний університет*

*вул. Відінська 31 кв.32, Рівне, Україна, 33018*

*E-mail: matusevich83@gmail.com*

## **ЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТІВ ДУХОВНОГО ВИРОБНИЦТВА У СКЛАДІ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО ВІДТВОРЕННЯ**

*Запропонована трирівнева модель економічного відтворення постіндустріального суспільства. Розглянуто науку і освіту як основні інтелектуотворюючі інститути сфери духовного виробництва, показано їх значення для розвитку економіки людиноцентричного типу.*

**Ключові слова:** *духовне виробництво, моделі економічного відтворення, людиноцентричний тип економічного відтворення.*

**Постановка проблеми.** В економічній теорії поки що не існує цілісної концепції та моделі взаємодії існуючих економічних, духовних, соціальних та інших інститутів, що відповідає потребам сучасності. Відомі макроекономічні схеми та моделі матеріальноцентричного типу економічного відтворення вже не задовольняють потреби сьогоденного життя, бо описують механізм дії економічної і соціальної системи, що відповідає цивілізаційному рівню ще індустріального суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій** вказує на те, що у економічних працях з'явилось чимало різноманітних термінів, необхідних для адекватного відображення нових явищ і напрямків дослідження. Наявністю досить широкого апарату теоретичних понять та категорій, зміст яких часом важко сполучити, ми зобов'язані теоретичним розробкам таких видатних економістів як Д. Белл, Дж. М. Кейнс, Р. Коуз, Р. Нельсон, А. Маршал, Дж. Ролз, Й. Шумпетер, Ф. Хаєк, Дж. Хікс та ін.

**Невирішені частини проблеми.** Склалася певна розбіжність уявлень, якісна різновекторність та неузгодженість категоріальних дефініцій, що визначають загальні процеси інтелектуалізації праці, системного механізму виробництва і втілення знань в усі сектори матеріального, інтелектуального і соціального відтворення. Внаслідок цього в економічній теорії досі немає задовільної теоретичної макроекономічної моделі інноваційного розвитку економіки.

**Метою дослідження** є систематизувати мозаїчні фрагменти щодо розвитку духовно-інтелектуальної компоненти постіндустріальної економіки, а також окреслити обриси дії інституціональних чинників щодо виробництва інтелектуального продукту на рівні макроекономічних процесів в умовах специфіки моделі економіки людиноцентричного типу відтворення.

**Наукова новизна статті** полягає у дослідженні впливу інтелектуально-духовної компоненти продуктивних сил у межах запропонованої трирівневої моделі економічного відтворення. Вона, на думку автора, притаманна відносінам людиноцентричного відтворення, яке поступово опановує економіку постіндустріального типу.

**Основні результати дослідження.** Раніше вирішальними факторами виробництва вважалися земля, потім капітал. Сьогодні вирішальний фактор – це сама людина і її знання. Е. Тоффлер писав, що певна кількість західних соціологів ще 50-40 років тому прогнозувало перехід значної частини зайнятих від фізичної до розумової праці, яка пов'язана із вирішальним значенням людського фактору. І дійсно, «з тих часів відбувся радикальний зсув від фізичної праці до роботи у сфері послуг та суперсимволічної діяльності», який «набув незворотного характеру» [1, с.98]. Саме зростання частки інтелектуальної праці у відтворювальному процесі обумовлює те, що виробництво, розповсюдження та використання знань стають головними чинниками економічного розвитку, соціальної стабільності та умовою досягнення високого рівня зайнятості.

З огляду накопичених нових уявлень про особливості розвитку процесів інтелектуалізації, інформатизації, комп'ютеризації, кібернетизації і автоматизації суспільного виробництва, традиційна модель механізму дії елементів продуктивних сил не пояснює багатопланові процеси їх взаємодії та взаємозалежності. Нові, значно розширені знання про зміст і функціональне призначення елементів продуктивних сил вже не вміщуються у традиційну дворівневу матеріальноцентричну модель відтворення, де кінцевим результатом суспільного виробництва є продукт виключно сфери матеріального виробництва. Тут економічна роль людини функціонально-допоміжна. Вона є лише елементом продуктивних сил. Кінцевою метою виробництва в умовах матеріальноцентричної доіндустріальної та індустріальної цивілізації була не людина, а матеріальні блага, механізм виробництва, розподілення, обміну та споживання яких визначався певними відносинами власності, детермінованими інститутами економічних систем, соціальною і майновою диференціацією.

Така матеріальноцентрична макроекономічна модель продуктообміну в межах першого і другого підрозділів суспільного виробництва вже не спроможна окреслити навіть приблизну цілісну картину

суспільного відтворення. Вона не показує дійсну широту продуктообміну між усіма секторами суспільного відтворення, його основними структурними елементами, що склалися у теперішній час.

Сучасні наукові дослідження вказують на те, що суспільне виробництво вже вийшло за межі виробництва матеріального продукту. Колосального значення в економічному розвитку постіндустріального суспільства набув духовний продукт, головною продуктивною частиною якого є інтелектуальний продукт, який уречевлюється у секторі матеріального виробництва, а також втілюється у розвиненому секторі виробництва самої людини, її робочої сили. Отже, поряд зі сферою матеріального виробництва розвинулась потужна сфера виробництва знань, тобто сфера духовно-інтелектуального виробництва (яку деякі фахівці називають скорочено – сферою духовного виробництва), що продукує і опредмечує ці знання. Центральною ланкою такої трирівневої системи стає забезпечення відтворення самої людини через розвиток третьої – потужної ланки – сфери соціального споживання. Таким чином, головною метою суспільного виробництва стає забезпечення усіма сферами економічної системи виробництва самої людини не тільки як головної продуктивної сили, а ще і як головної мети економічного відтворення. Людина з елемента виробництва перетворюється у творчу, рушійну, генеруючу силу відтворення. Усе це забезпечується відповідним розвитком соціальних інститутів, які складаються у потужну метасоціальну систему, що визначає механізм дії соціально-економічних відносин.

Вказані макроекономічні складові суспільного виробництва: сфера матеріального виробництва, сфера виробництва знань, або духовно-інтелектуального виробництва, та сфера соціального споживання знаходяться у постійному зв'язку їхнього взаємного продуктообміну. Для з'ясування особливостей цього процесу потрібно визначити: по-перше, місце і значення інтелектуального продукту та інтелектуального ресурсу у механізмі дії трирівневої людиноцентричної системи виробництва; по-друге, методологічні аспекти впливу інститутів метасоціальної системи на розвиток новітніх тенденцій у розвитку економічної системи постіндустріального типу.

Сфера матеріального виробництва традиційно представлена у вітчизняній літературі двома підрозділами суспільного виробництва. Перший підрозділ забезпечує відтворення засобів виробництва для самої сфери матеріального виробництва, а другий підрозділ створює речові предмети споживання та послуги для відтворення фізичної людини як носія робочої сили. Виокремлення вищезначених трьох макроекономічних сфер (секторів) суспільного виробництва суттєво змінює уявлення про призначення і споживання речового продукту сфери матеріального виробництва.

Наприклад, частина речового продукту першого підрозділу сфери матеріального виробництва створює потужну матеріальну базу для сфери (сектора) духовного виробництва: науки, освіти, охорони здоров'я, галузей мистецтва, культури і спорту, релігійних конфесій тощо. Певна частина продукту першого підрозділу сфери матеріального виробництва утворює матеріальну базу сфери соціального споживання. Це і потужний житлово-комунальний фонд з розвинутою інфраструктурою забезпечення його використання (електропостачання, газопостачання, водопостачання, теплопостачання, каналізаційний комплекс тощо), це і побудовані об'єкти та різноманітні засоби праці у галузях торгівлі, побутового обслуговування населення, телекомунікаційних послуг та Інтернету, інші об'єкти та предмети використання у розгалуженій сфері послуг населенню у секторах спорту, відпочинку, дозвілля, сервісу.

Крім того, певна частина вартості засобів виробництва і предметів споживання використовується у межах домогосподарств, як наприклад: транспортні засоби, різноманітні машини, механізми, прилади, житлові будинки та господарські споруди тощо.

Отже, з огляду на вищевказані обриси щодо споживання речового (предметного) продукту поза межами сфери матеріального виробництва, виявляється, що значна його кількість спрямовується і поглинається у сферах духовного виробництва і соціального споживання.

В таких нових умовах суспільство на макроекономічному рівні виглядає як інтегральна єдність усіх людей, де формується зовсім нова загальнолюдська система цінностей, в основу якої закладаються пріоритети розвитку особистого інтелектуального потенціалу працівників в умовах соціального клімату, який сприяє створенню високого рівня творчої спільноти. В цих умовах набувають значення інтелектуальні ресурси розвитку, що продукуються розумовою працею робітників та висококваліфікованого персоналу, які створюють продукти інтелектуальної діяльності та інноваційні технології.

Отже, у сучасному розумінні сфера духовного виробництва – це перш за все сфера розумової діяльності, яка створює продукти інтелектуального виробництва. З цього приводу В.І. Абрамов відзначає, що західноєвропейське розуміння духовного будується передусім на розумі, йому більше притаманний дух науки [2, с.31]. На наш погляд, якісна визначеність сфери духовного виробництва повинна мати більш широке тлумачення. На думку автора, сфера духовного виробництва створює інтелектуальний продукт, що втілюється у наукових знаннях, теоріях, ідеях, науково-технічних винаходах і розробках, інноваціях, інформаційних, комп'ютерних технологіях, які продукуються

інститутами науки, освіти, культури, моралі, мистецтва тощо. Цей духовний продукт безпосередньо або опосередковано спрямовується: по-перше, на розвиток матеріальних і духовних продуктивних сил, по-друге, на розвиток самої людини як кінцевої мети людиноцентричної системи відтворення.

Незважаючи на формальну автономність і уявну відокремленість галузей сфери духовного виробництва, існує щільний зв'язок між ними. Він здійснюється через вплив інтелектуального продукту на якісні і кількісні результати взаємного розвитку, що викликає певний суспільно-економічний, соціальний, політичний, світоглядно-ідеологічний, екологічний або інший синергічний ефект позитивного, нейтрального або негативного наслідку для суспільства.

У зв'язку із домінуванням в сучасному цивілізаційному розвитку НТР, провідного значення у сфері духовного виробництва набувають інститути створення знань і їх втілення в людину як фізичну, так і духовну, в засоби праці, продукти праці сфер матеріального виробництва і соціального споживання. З огляду на це, провідними інституціональними галузями сфери духовного виробництва стали наука і освіта.

Наука є дуже важливим інститутом цивілізаційного розвитку економіки постіндустріального типу. Вона визначає характер і спрямованість суспільного прогресу, якісну сутність економічного розвитку. Сучасна наука все більше пов'язується із різними соціальними інститутами. Вона впливає не тільки на усі галузі матеріального виробництва і послуг, але й на інститути світогляду і політикуму, адміністративно-управлінської сфери, на численні інститути всієї надбудови суспільства.

В сучасному світі дедалі поширюється увага до прагматично-практичних можливостей науки. Витрати на наукові дослідження розглядаються як найефективніші матеріальні інвестиції, які є вирішальним фактором у забезпеченні економічного прогресу. Загальновизнаним показником ефективності використання науково-технічного потенціалу є впровадження у виробництво науково-технічних розробок і сучасних технологій. На зміну відчутних фізичних речей прийшли інтелект і високі технології. Стрімка диференціація наукової продукції за її призначенням майже в усі сектори економіки визначає специфіку її споживання. Вона є невідчужуваним продуктом, не зникає і не руйнується разом з її матеріальним носієм.

Перетерпає зміни структурна будова економіки, набувають все більшого значення в економічному і суспільному прогресі нові сектори розвитку науки та урізноманітнення практичного використання її продуктів. На макрорівні з'являється нова галузь економіки – інформаційна індустрія, яка виникла в результаті злиття галузей обчислювальної техніки (виробництво комп'ютерів, розробка програм, надання послуг з їх обслуговування), зв'язку (Інтернет, телефон, кабельне телебачення, супутниковий зв'язок, радіо) та інформаційного наповнення (бібліотечна, архівна і видавнича справа, інформаційні послуги, індустрія розваг). Відтепер розвиток суспільства дедалі більшою мірою базується на інформації, яка замінює собою в рамках певних об'єктивних фізичних і ментально-духовних потреб, а також відповідно до рівня прогресу традиційний природно-ресурсний потенціал в матеріально-речовій формі [3, с.94]. Інформаційні і телекомунікаційні технології справляють глибокий вплив на всі сфери людської діяльності. Саме тут формується відносина науки з іншими секторами економічної і соціальної діяльності у вигляді інноваційних процесів. Інноваційне джерело зростання економіки є найбільш привабливим.

Наука, як найважливіший інститут економічного розвитку суспільства, далеко не обмежується уречевленням свого специфічного інтелектуального продукту у сферу матеріального виробництва. Вона розповсюджує втілення своєї дії у сфері соціального споживання, де відбувається відтворення самої людини в її різноманітних рольових проявах. Вважається, що економічним забезпеченням функціонування і розвитку сфери соціального споживання є сфера послуг.

У вітчизняній літературі тривалий час сфера послуг асоціювалася із послугами побутового характеру для населення. Вважалося, що сфера послуг об'єднує сукупність галузей, в яких виготовляються споживчі вартості у вигляді корисного ефекту з метою задоволення матеріальних і духовних потреб населення. Послуги надаються (виробляються та споживаються) переважно одночасно і не зберігаються, а тому надання більшості видів послуг базується на прямих контактах між їх виробниками та споживачами.

Згодом, під впливом західної економічної думки деякі автори розширили череду дефініцій щодо визначення межі сфери послуг, яка, на їх думку, надає сервісні послуги не тільки населенню, але й організаціям. В сучасній літературі сфера послуг розглядається як масштабний сектор економіки із вельми розгалуженою і складною будовою. В межах Всесвітньої торгової організації виділяється понад 150 видів послуг, які класифікуються у 12 секторів [4, с. 25]. У своїй п'ятисекторній моделі переходу до постіндустріального суспільства, три сектори відносять до сфери послуг: в третій сектор входять транспорт і комунальне господарство, в четвертий – торгівля, страхування, операції з нерухомістю, фінансові послуги, в п'ятий – науково-дослідницька діяльність, освіта, охорона здоров'я, відпочинок, державне управління [5, с. 158].

Надані критерії систематизації сфери послуг вказують на те, що послуги виходять за межі сфери соціального споживання і надаються в інших секторах економіки. Отже, трактування сфери послуг може бути розширеною, її можна розглядати, як вважає Л. М. Кликич «в якості особливої, найбільш перспективної сфери економіки із специфічними суб'єкт-суб'єктними відносинами і зв'язками в обміні» [6, с. 18].

На рубежі XX–XXI століть наука стала найбільш динамічним інститутом сфери духовно-інтелектуального виробництва. Як самостійна і самоорганізована система, вона впливає на життя суспільства через розвиток і поширення форм зв'язку з ним перш за все через науково-освітній простір. Здобуті наукою знання стають надбанням змісту освіти, яка в свою чергу, через підвищення людського інтелектуального потенціалу створює кадрові передумови для стимулювання і здійснення подальших наукових досліджень.

Інститути науки і освіти доповнюють одна одну і разом складають основу розвитку людського інтелектуального потенціалу. «Продукт науки – «знання», продукт освіти – «людський капітал», які доповнюють один одного, реалізуючи власний потенціал в інноваційному процесі. Очевидно, що у відриві один від одного потенціал знання і здатний до його використання людський капітал не можуть бути використаними» [7, с. 18]. У вказаному тандемі провідних соціальних інститутів, що знаходяться і діють у середині сфери інтелектуально-духовного виробництва. Наука як діяльність по виробництву нових знань і освіта як сфера підготовки суб'єкта виробництва і опанування накопичених суспільством знань стали найбільш важливими галузями економічного відтворення у XXI столітті.

Функціональна система «наука – освіта» забезпечує кругообіг взаємного перетворення знань, що набуваються і збагачуються як в науковому процесі, так і у процесі навчання. Для того, щоб наукове значення було втілено в усіх секторах економіки (матеріальне виробництво, виробництво послуг, виробництво робочої сили), воно повинне бути впроваджено у науковий обіг через освіту, має бути «асимільоване науковим співтовариством: зафіксоване, зрозуміле, оцінене і використане» [8, с. 243]. В умовах неефективного інституціонального середовища, дисбалансу інституціональної пари «наука – освіта», виникають ознаки деградації національної інноваційної системи, відпливу інтелектуальних ресурсів, зниження рівня інтелектуального потенціалу.

Взаємодію освіти і науки не слід уявляти як проблему взаємодії фахівців-науковців та викладачів. Освіта – загальногромадянський інститут, який формує глибинні інтереси усього суспільства, його моральне здоров'я, майбутнє усіх громадян. Загальноосвітня школа, як соціальний інститут, крім функції виховання і освіти, виконує важливі функції опробування, селекції здібностей учнів, визначає їх майбутні соціальні позиції. Дедалі все більше країни світу намагаються вже в межах освітньої системи надати професію кожному представнику молодого покоління, забезпечивши успіх під час виходу на ринок праці. У десятках країн понад 50% випускників шкіл приймаються у вищі навчальні заклади.

Важливим ланцюгом поміж соціальною сферою та галузями матеріального і духовного виробництва є вища школа. Саме тут відбувається становлення особистості, яка посідає в суспільстві особливе місце носія інтелектуального і професійного потенціалу країни. В розвинених країнах спостерігається постійне зростання попиту на спеціалістів з вищою освітою. Розраховано, що підвищення середнього рівня освіченості на один рік навчання сприяє збільшенню ВВП на душу населення на 3-6% на рік.

**Висновки.** Розвиток економіки постіндустріального типу характеризується вирішальним впливом продуктів інтелектуальної праці на результати суспільного економічного відтворення, зміною уявлення про зміст макроекономічних складових економіки. З огляду на це суспільне виробництво доцільно поділити на три крупні макроекономічні складові частини: сферу матеріального виробництва, сферу інтелектуально-духовного виробництва і сферу соціального споживання (виробництва послуг). Це свідчить про поступовий перехід цивілізаційного розвитку від традиційної матеріальноцентричної моделі суспільного економічного відтворення до трирівневої людиноцентричної моделі. Тут цільова домінанта економічного відтворення переміщується від виробництва засобів матеріальних умов існування людини як продуктивної сили до відтворення самої людини як кінцевої мети суспільного виробництва.

Продуктом сфери інтелектуально-духовного виробництва є інтелектуальний продукт. В умовах постіндустріального суспільства він набуває визначального місця у суспільному економічному відтворенні, уречевлення у проміжних та кінцевих результатах суспільного виробництва у вигляді інноваційного продукту та інноваційних технологій.

**Перспективи подальших досліджень.** Головними інтелектуотворюючими чинниками розвитку економіки постіндустріального типу є такі провідні інститути сфери інтелектуально-духовного виробництва як наука і освіта. Втім, вказані чинники визначають лише потенційну інтелектопродукуючу здатність суспільства, що є скалярною величиною, яка не має векторної спрямованості. Така векторність задається інтелектоспрямовуючими чинниками інтелектуально-духовного потенціалу – інститутами

моралі (релігії, культури, мистецтв тощо). Але, пізнання механізму дії цих чинників на суспільне економічне відтворення заслуговує на подальше окреме дослідження.

**Бібліографічний список використаної літератури**

1. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 669 с.
2. Абрамов В.І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: моногр. / В.І. Абрамов. — К.: КНЕУ, 2004. — 236 с.
3. Інституційні засади інноваційної економіки: міжнародний досвід та вітчизняна практика: моногр. / А.С. Аблов, О.С. Довгий, Л.П. Гальперіна [та ін.]; за заг. ред. В.С. Новицького. — К.: Книжк. вид-во НАУ, 2005. — 200 с.
4. Балаева А. Сфера услуг в мировой экономике: тенденции развития / А. Балаева, М. Предводителя // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — № 3. — С. 23–28.
5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. — М.: Academia, 1999. — 503 с.
6. Кликич Л.М. Эволюции сферы услуг: неравносесный поход / Л.М. Кликич. — М.: Изд-во МСХА, 2004. — 100 с.
7. Кузнецова И. Эффективность образования в инновационной системе: факторы стратегии / И. Кузнецова // Економіст. — 2007. — № 9. — С. 16–21.
8. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гужій [та ін.]. — К.: Навч. кн., 2004. — Кн. 1 : Пріоритет інтелекту. — 638 с.

*Надійшла до редакції 25.09.2012 р.*

**Матусевич К.Н. Значение институтов духовного производства в составе макроэкономической модели экономического воспроизводства**

Предложена трехуровневая модель экономического воспроизводства постиндустриального общества. Рассмотрены наука и образование как основные интеллектообразующие институты сферы духовного производства, показано их значение для развития экономики человекоцентрического типа.

**Ключевые слова:** духовное производство, модели экономического воспроизводства, человекоцентрический тип экономического воспроизводства.

**Matusevich K. Significance of spiritual production institutes within macroeconomic model of economic reproduction**

Three-level model of economic reproduction of post-industrial society is offered. Science and education are examined as the main intellectual forming institutions of spiritual production. It is introduced their importance for development of humancentered economics.

**Keywords:** spiritual production, model of economic reproduction, humancentered economic reproduction.